

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Кваліфікаційна робота магістра

**з теми: «ГЕТЬМАН ПИЛИП ОРЛИК – УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ДІЯЧ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТ.**

Виконала: здобувачка 2 курсу
групи Ist1-M22z
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
Супрун Діана Геннадіївна

Керівник:
Газін В. В., доктор історичних наук, доцент
кафедри історії України

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2023

ЗМІСТ

Вступ.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖУВАНОЇ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
1.1. Історіографія досліджуваної проблеми.....	6
1.2. Аналіз джерельної бази.....	13
1.3. Характеристика методології дослідження.....	15
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ П. ОРЛИКА (1672-1709 РР.)...	17
2.1. Перші кроки у житті та політиці.....	17
2.2. Еміграція та сходження Пилипа Орлика на гетьманську посаду.....	23
2.3. Конституція Пилипа Орлика.....	29
РОЗДІЛ 3. ГЕТЬМАНСТВО ПИЛИПА ОРЛИКА.....	36
3.1. Похід на Правобережну Україну в 1711 р. Прутська мирна угода.....	36
3.2. Західноєвропейський період політичної діяльності П. Орлика.....	58
Висновки.....	91
Список використаних джерел та літератури.....	94

Вступ

Актуальність дослідження. Сьогодні, в умовах московсько-української війни особливої актуальності набувають дослідження, спрямовані не лише на розкриття малодосліджених історичних тем, а й такі, що дають сучасним борцям за волю та незалежність України (будь то вояки, що стримують лютих московських окупантів на фронті, чи волонтери, чи ті, що чекають своїх рідних з перемогою) мотивацію. Такими є теми, що стосуються діяльності визначних українців, що присвятили своє життя боротьбі проти москви, її імперської політики. Таким звичайно був й Пилип Орлик, який по праву вважається однією з найбільш яскравих постатей історії України першої половини XVIII ст., найближчий соратник та послідовник гетьмана Івана Мазепи. Як відзначав свого часу Борис Крупницький, «Орлик був людиною висококультурною, європейцем у повнім розумінні цього слова... Він належав до людей барокової доби, просякнутих глибокою релігійністю... Життя примушувало його до компромісів, але душа залишалася чесною і щирою, здатною до найбільших обмежень і самопосягати» [44, с. 12]. Обраний гетьманом України в еміграції, він усі зусилля спрямував на справу визволення України від московської влади, прагнучи створити широку антимосковську коаліцію європейських держав (саме те, що сьогодні створене та працює), з його іменем пов'язана розробка та прийняття відомої конституції. Окрім власне відомої так званої «Бендерської конституції», він був автором низки поетичних книг: «Прогностик щасливий», приурочений полковнику Данилу Апостолу (1693), «Алکید Руський», присвячений Івану Мазепі (1695), та на честь полковника Івана Обидовського «Гіппомен сарматський» (1698). Також відомими працями Орлика є «Вивід прав України» та «Маніфест до європейських урядів».

Продовж свого гетьманування Пилип Орлик виніс українське питання на європейську арену й тримав її в активному стані, завдяки чому Україну почали сприймати як державу ще на початку XVIII ст. Саме звідси бере

початок певна традиція українсько-європейських відносин. Дана тема, яка стосується діяльності Пилипа Орлика є, на наш погляд, безумовно актуальною.

Дослідження державотворчої діяльності Пилипа Орлика в українознавчому вимірі є, безумовно, важливою науковою проблемою, над якою вченим необхідно ретельно працювати, тому що професійне вивчення нашого минулого не тільки збагачує наше знання про нього, але, у свою чергу, допомагає нам у розбудові незалежної Української держави.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного вивчення доступних джерел, наукової літератури дати об'єктивну характеристику Пилипа Орлика як українського державного діяча, проаналізувати його військову та політичну діяльність.

Для досягнення мети були поставлені такі **завдання**:

- окреслити основні моменти становлення П. Орлика як державного діяча Лівобережної Гетьманщини;
- з'ясувати особливості його стосунків з гетьманом Іваном Мазепою та роль Орлика в політичних комбінаціях гетьмана;
- визначити передумови обрання Орлика гетьманом по смерті Мазепи;
- проаналізувати суть та особливості Конституції Пилипа Орлика, охарактеризувати взаємовідносини гетьмана з запорожцями;
- визначити основні напрями політики Пилипа Орлика як гетьмана в еміграції;
- проаналізувати відносини Пилипа Орлика із Османською імперією та державами Західної Європи;
- прослідкувати роль Григора в політичній діяльності батька;

Об'єктом дослідження є постать Пилипа Орлика як визначного українського діяча періоду Лівобережної України-Гетьманщини.

Предметом дослідження є політична діяльність Пилипа Орлика, спрямована на визволення України з-під московської влади.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з 1672 р. по 1742 р. Нижня межа зумовлена датою народження майбутнього українського гетьмана Пилипа Орлика. Верхня межа обумовлена роком його смерті в Яссах, що призвело до тимчасового припинення активної діяльності еміграційного уряду.

Методологічною основою дослідження є принципи: об'єктивності, історизму та системності. Вони зумовлюють вивчення і узагальнення інформації з урахуванням науково-критичного аналізу всіх досліджуваних джерел та літератури відносно предмету дослідження. З метою розв'язання поставлених завдань були використані такі загальнонаукові методи як аналіз, синтез, описовий, проблемний, історико-хронологічний, історико-порівняльний методи. В процесі вивчення джерельної бази застосовано суто джерелознавчі методи (внутрішня та зовнішня критика джерел, бібліографічний опис). Використаний комплекс методів і принципів дослідження є достатнім для досягнення завдань і мети роботи

Теоретичне значення магістерської роботи полягає в тому, що її матеріали, основні висновки та положення корегують й уточнюють існуючі знання з ряду питань історії України першої половини XVIII ст., коли були зроблені рішучі спроби відновлення незалежності України-Гетьманщини, дозволяють уникнути повторення помилок та фальсифікацій в різноманітних спеціальних студіях, підручниках, навчальних посібниках тощо.

Практичне значення роботи. Матеріали кваліфікаційної роботи можуть бути використані для підготовки різноманітних наукових праць, посібників, лекцій та спеціальних курсів з історії України у ЗВО. Також вони можуть бути корисними здобувачам вищої освіти для написання кваліфікаційних та курсових робіт, рефератів. Їх можна використовувати під час підготовки до семінарських занять з курсу «Історія України» тощо.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, десяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (87 найменувань).

ВИСНОВКИ

На основі викладеного в роботі матеріалу можна зробити такі висновки:

- Пилип Орлик був найближчим соратником та вірним помічником гетьмана Івана Мазепи. Блискуча освіта, високий інтелект, патріотизм були визначальними чинниками кар'єри Орлика у Війську Запорозькому. Разом з Мазепою він опинився в еміграції після трагічної поразки у Полтавській битві 1709 р.

- Пилип Орлик був обраний гетьманом України в 1710 р. в Бендерах. В день виборів були прийняті «Договори і Постановлення Прав і вольностей Війська Запорозького», також відомі як «Конституція Пилипа Орлика» та «Бендерська Конституція». Конституція Пилипа Орлика була прогресивним, важливим державно-правовим актом XVIII ст.

- Ставши гетьманом Орлик, під протекцією шведського короля Карла XII, розпочав широку дипломатичну діяльність з метою звільнення розділеної навпіл України з-під російської та польської залежності. Залишившись без грошей та військової сили, гетьман використовував свою головну зброю - дипломатію.

- Уклавши союз з татарами, об'єднане військо козаків, поляків та татар в 1711 р. вирушили в похід на Правобережжя. Більшість Правобережних полків перейшли на сторону П. Орлика. Але в результаті спільний похід закінчився невдачею, так як татари розпустили свої війська та почали обкрадати українське населення.

- Вдруге Османська імперія зацікавилась «українським питанням» після поразки Петра I під Прутом. Порта прагнула, скориставшись послабленням Московської держави, закріпитись у Причорномор'ї. Османська імперія обіцяла віддати гетьману українські землі, проте у Прутському мирному договорі йшлося про те, що цар відмовлявся від Правобережної України, про Лівобережну Україну в угоді не йшлося. Стаття, що стосувалась

України була складена дещо неоднозначно, тому, кожна зі сторін трактувала її по різному. Петро I за допомогою хитрощів та підкупу зумів укласти із Портою 25-літній мир.

- Переконавшись в тому що військовим шляхом отримати Україну не вдається Орлик розгорнув активну дипломатичну діяльність для створення різних міждержавних коаліцій щоб домогтися звільнення і відновлення єдиної української держави. За підтримкою він звертався до європейських монархів.

- Протягом 1714-1722 рр. гетьман-емігрант перебуває на території Швеції, Німеччини, Польщі. Не дивлячись на скрутне матеріальне становище, Орлик продовжує надсилати листи європейським урядам із проханням аудієнції.

- З метою очолити запорозьких козаків та піднявши повстання, визволити українські землі, гетьман вирушає на зустріч до хотинського сераскера. В 1722 р. за наказом турецького уряду Орлика було заслано до Салонік, де він провів дванадцять років.

- З 1729 року до політичних акцій гетьмана-емігранта долучається його син Григор, який виступав посередником між батьком та урядами можливих держав-союзниць. Головною ідеєю Пилипа Орлика в даний період, було намагання використати в інтересах України військовий і дипломатичний потенціал таких країн як Пруссія, Данія, Великобританія, Ватикан, Австрія, Голландія. Важливою для гетьмана-емігранта була позиція Польщі та Франції, так як вони мали великий вплив на міжнародне становище.

- Наприкінці лютого 1734 р. український гетьман дістав дозвіл покинути Салоніки. Передумовами та причинами звільнення слід вважати політичні акції П. Орлика. В яких він доносив європейським державам потребу та вигідність своєї свободи. Допоміг йому в цьому його син Григор.

- Гетьману Пилипу Орлику так і не вдалося очолити козаків, так як в березні 1734 р. запорозькі козаки заснували так звану Нову Січ.

- Українському гетьману не пощастило побачити як козацька Україна постане самостійною європейською державою. 26 травня 1742 р. в Яссах

Пилип Орлик помирає. Після смерті його справу продовжив син Григор.

- Доля гетьмана-емігранта справді заслуговує на окрему розповідь, а його дипломатична діяльність та праці – поглибленого дослідження та вивчення. Тому, що постать Пилипа Орлика неоцінена у зв'язку з тими політичними навіть патріотичними резонами, які інколи заважають відтворити реальний хід подій та якого досі, нажаль, дуже часто сприймають лише як автора першої Конституції.

Список використаних джерел та літератури

Джерела:

1. «Вивід прав України» (1712 р.). *Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття*. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. С. 382-387.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775 / Під ред. Сохань П., Смолій В., Апанович О. Київ, 1998. Т.1. 696 с.
3. Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года с дополнением о запорожских козаках и приложениями, касающимися до сего описания , собранное из летописей, польского и молороссийского журнала или записок генерала Гордона, Страленберга, шведского историка, из жизнеописания о государе Петре Великом архиепископом Феофаном Прокоповичем и греком Антонием Катифором, фамильных записок и публичных указов.: ЧОИДР, 1848. №6. 31 янв.
4. Маніфест Пилипа Орлика 1712 р. *Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття*. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. С. 379-382.
5. Пакти і Конституції Української козацької держави: (до 300-річчя укладання) / Відп. ред. В. Смолій; упорядники М. Трофимук, Т. Чухліб. Львів: Світ, 2011. 440 с.
6. Письмо Орлика к Запорожцам. *Киевская старина*. Київ, 1882. Т.2. С. 116.
7. Письмо Орлика к Стефану Яворскому. *Основа*. 1862. № 10. С. 1-28.
8. Пріцак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття? *Український археографічний щорічник*. Вип. 1. Київ: Ін-т української історіографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1992. С. 307-320.

9. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозжців / Пер. з фр. Коптілов В. Київ : Укр. письменник, 1994. 311 с.

Література:

10. Антонович В. Коротка історія козащини. Видання третє. Київ : Давфін, 1971. 262 с.
11. Апанович О. «Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького Війська». *Козацька енциклопедія для юнацтва*. Київ: Веселка, 2009. С. 450-454.
12. Апанович О. Гетьман України – емігрант Пилип Орлик. *Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі*. Київ : Либідь, 1993. С. 209-253.
13. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – Київ : Либідь, 1993. 288 с.
14. Аркас А. Історія України-Русі : з 210 мал. і портр. та 9 картами. Санкт-Петербург: [Т-во «Обществ. польза»], 1908. XVI, 384 с.
15. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Київ : Час. 1993. 656 с.
16. Битинський М. Мазепинці по Полтаві. Життя-Школа : Стейт Коледж, 1974. 103 с.
17. Борщак І. Арешт А. Войнаровського. *Записки НТШ*. 1925. Т. СXXXVIII–CXL. С. 131-157.
18. Борщак І. Великий Мазепинець Григор Орлик, генерал-поручник Людовика XV-го. Київ : журнал «Радуга», 1991. 100 с.
19. Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція. *Український історичний журнал*. 1991. №8. С. 97-111.
20. Борщак І. Л. Мазепа. Орлик. Войнаровський (історичні есе). Львів : Червона калина, 1991. 260 с.
21. Винар Л. Андрій Войнаровський: історичний нарис / Вступна стаття О. Оглоблина. Мюнхен: Клівленд: Вид-во Дніпрова хвиля, 1962. 128 с.
22. Вовк О. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія. *Архіви*

- України*. 2010. № 3-4. С. 145-166.
23. Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734-1775 рр.). Дніпропетровськ : Січ, 2004. 421 с.
 24. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ : Вища школа, 1994. 493 с.
 25. Горобець В., Чухліб Т. Незнайома Клію. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба. Київ : Наукова думка, 2004. 309 с.
 26. Дінтан І. Дипломатія Пилипа Орлика: Витоки, сутність, уроки для сьогодення. *Рідний край*. 2010. №1. С. 181-197.
 27. Дорошенко Д. Нариси історії України: В 2 т. Т. 2. Київ : Глобус, 1991. 349 с.
 28. Єнсен А. Орлик у Швеції. *Записки НТШ*. 1909. Т. ХСІІ. С. 93-169.
 29. Єнсен А. Родина Войнаровських в Швеції. *Записки НТШ*. 1909. Т. ХСІІ. С. 170-193.
 30. Єнсен А. Щоденник Орлика. *Записки НТШ*. 1917. Т. 123–124. С. 1-12.
 31. Журавльов Д. Боротьба за Слобідську Україну в 1711 р. в контексті військово-політичних планів Пилипа Орлика та Карла XII. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. «Історія». 2007. № 762. Вип. 39. С. 17-28.
 32. Замлинський В. Пилип Орлик. *Історія України в особах: IX-XVIII ст.* Київ, 1993. С. 345-354.
 33. История дипломатии / Под ред. В. Потемкина. Москва: ОГИЗ, 1941. 256 с.
 34. Калакура Я. С. Історичні засади українознавства.: Київ : НДІУ, 2007. 381 с..
 35. Коляда С., Кирієнко О, Коляда І. Пилип Орлик. Знамениті українці. Харків : Фоліо, 2008. 18 с.
 36. Кононенко В. Політико-правові витоки «Договорів та постанов» 1710 р. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 12–13. К., 2013. С. 297-322.
 37. Кононенко П. П. «Свою Україну любіть...». Київ : Твімінтер, 1996. 224 с ...

38. Кононенко П. П. Національна ідея, нація, націоналізм. Київ : Міленіум, 2005. 357 с.
39. Кононенко П., Кононенко Т. Український етнос: генеза і перспективи. Історичний нарис. Обухів : Гнип, 2003. 519 с.
40. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1885. Т. 16 : Мазепа и мазепинцы. Изд. 2-е. 1885. XIV. 752 с.
41. Кравцевич В. Воїни. Політики. Розвідники. *Голос України*. 1994. № 38 (788), 26 лютого.
42. Кресін О. Бендерська Комісія 1709 р. Енциклопедія історії України: Т. 1 / Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. Київ: В-во «Науковадумка», 2003. 688 с.
43. Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України 2001. 468 с.
44. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742): його життя і доля / Вст. ст. О. Оглиблина. Мюнхен: Дніпрова хвиля. 1956. 75 с.
45. Лоєнко В. Пилип Орлик: державний і військовий діяч, поет, публіцист, полеміст, автор першої Конституції України. *Вісник книжкової палати*, 2005. № 3. С. 404-424.
46. Маланюк Є. Книга спостережень (фрагменти). Київ : Атіка, 1995. 236 с.
47. Маркевич Н. История Малороссии. Москва: Типография Августа Семена, 1842. Т.4.
48. Матях В. Гетьман в еміграції. Пилип Орлик: Історико-історіографічний портрет політика. *Український історичний журнал*. 2011. №4. С. 116-131.
49. Мельник Л. Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти П. Орлика. *Український історичний журнал*. 1997. №6. С. 24-34.
50. Мельник Л. Г. Гетьман Пилип Орлик і Запоріжжя у 20-х - 30-х рр. XVIII ст. *Пам'ять століть*. 1998. №6. С. 47.

51. Молчановский Н. Несколько данных о смерти и наследстве Мазепы. *Киевская старина*. 1903. № 1. С. 91-101.
52. Нежута С. Постать Пилипа Орлика в сучасній українській історіографії. *Перспективи розвитку сучасної науки*. Львів, 2016. С. 156-159.
53. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Редактор Л. Винар, упорядники І. Гирич, А. Атаманенко. 2-е доповнене видання. Нью-Йорк, Київ, Львів, Париж, Торонто. 2001. 464 с.
54. Палій А., Гордієнко М. Козацька спадщина: документальні нариси Дніпропетровськ : Дніпрокнига, 2008. 287 с.
55. Петренко В. Ідея незалежності України у політичній спадщині Пилипа Орлика. *Вісник: Філософія, Політологія*. 2006. № 81-83. С. 123.
56. Пилип Орлик на Правобережній Україні в 1711 р. / Б. Крупницький. *За державність*. 1934. № 4. С. 172-189.
57. Полищук И. Основные идеи государственно-политического устройства в конституции Пилипа Орлика. *Политология*. Харьков, 2001.
58. Полонська-Василенко Н. Історія України у двох томах. Від середини XVII століття до 1923 року. Вид. 2-е. Київ: Либідь, 1993. Т.2. 606 с.
59. Похід Пилипа Орлика в Україну 1711 р. Кримськотатарський та шведський аспекти. Коментарі О. Дубини / пер. з латинської О. Циганок. *Сіверянський літопис*. 2011. № 3. С. 39-45.
60. Реєнт О.П. «...Природа моя, з прадідів моїх не дозволяє мені бути зрадником, і зобов'язує мене бути вірним моєму добродійнику»: *Пилип Степанович Орлик (1672-1742)*: Коляда І., Реєнт О. Усі гетьмани України: Легенди. Міфи. Біографії. Харків, 2007. С. 297-320.
61. Різниченко В. Пилип Орлик (гетьман-емігрант). Київ: Друкарня Київського Союзу Кооперативних Установ Союзбанк, 1918. 48 с.
62. Скрипник О. Український генерал французької армії: Григорій Орлик: дипломат, розвідник, борець. *День*. 2008. № 178. С. 7.
63. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ: Альтернативи, 1997.

367 с.

64. Станіславський В. Прутський похід 1711. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 52.
65. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ : Либідь, 1994. 240 с.
66. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. Київ : Либідь, 1991. 512 с.
67. Ульяновський В. Пилип Орлик. *Володарі гетьманської булави*. Київ : Варта, 1994. С. 419-497.
68. Фігурний, Юрій Степанович. Історичні витoki українського лицарства : Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військ. мистецтво в українознавчому вимірі. Київ : Стилос, 2004. 306 с
69. Фігурний Ю. С. Конституція П. Орлика. *Україна – Етнос. Науковий термінологічно-понятійний словник-довідник з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства*. Київ, 2006. С. 104-105.
70. Фігурний Ю. Український гетьман Пилип Орлик: монографія. Київ: НДІУ. 2008. 124 с.
71. Хегман Б. Пилип Орлик у Швеції (1716-1719 рр.). *Український історичний журнал*. 1996. № 3. С. 151-155.
72. Чухліб Т. В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713). Київ : Києво-Могилянська Академія, 2004. 284 с.
73. Чухліб Т. Гетьман Пилип Орлик – воїн, політик, інтелектуал. *Гетьман*. 2012. №3. С. 50-52.
74. Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. Київ ; Нью-Йорк : [б.в.], 2003. 517 с.
75. Чухліб Т. Мазепинська Україна між Російською та Шведською коронами: дилема вибору протекції. *Український історичний журнал*.

2009. №2. С. 16-39.
76. Чухліб Т. Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 р. Київ: Києво-Могилянська академія, 2011. 103 с.
 77. Чухліб Т. Пилип Орлик. Київ, 2008. 63 с.
 78. Шаров І. Пилип Орлик. *100 видатних імен України*. Київ : Альтернативи, 1999. С. 293-297.
 79. Шевчук В. Козацька держава: монографія. Київ : Абрис, 1995. 389 с.
 80. Шудря М. Лицарі булави. Розповіді про українських гетьманів. Київ : Велес, 2008. 240 с.
 81. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: в 3 томах. Львів : Світ, 1992. Т. 3. 359 с.
 82. Яворницький (Оварницький) Д. Источники для истории запорожских козаков. Владимир, 1908. Т. 2. 1179 с.
 83. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ : Генеза, 1997. 380 с.
 84. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 3-тє вид., перероб. та розшир. Київ : Критика, 2006. 584 с.
 85. Яценюк Г. Особливості взаємостосунків українського емігрантського уряду з гетьманським урядом Івана Скоропадського (1709-1720 рр.). *Питання історії України*. 2012. Т.15. С. 7-12.
 86. Яценюк Г. Останній етап життя та діяльності гетьмана-емігранта Пилипа Орлика (1734-1742 рр.). *Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наукових праць*. Чернівці: ЧНУ, 2014. Випуск 684/685: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. С. 27-31.
 87. Яценюк Г. Повернення Війська Запорозького на українські землі та спроба гетьмана-емігранта Пилипа Орлика очолити козаків. *Питання історії України*. 2009. Т.12. С. 15-19.